

Średniawa, Bronisław

Katedra Historii Nauk Ścisłych w Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie i dwaj jej kierownicy: Ludwik Birkenmajer i Aleksander Birkenmajer

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 40/3, 115-128

1995

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Bronisław Średniawa
(Kraków)

**KATEDRA HISTORII NAUK ŚCISŁYCH
W UNIWERSYTECIE JAGIELLOŃSKIM W KRAKOWIE
I DWAJ JEJ KIEROWNICY:
LUDWIK BIRKENMAJER I ALEKSANDER BIRKENMAJER
(W 75 ROCZNICĘ UTWORZENIA TEJ KATEDRY)**

W ostatnich latach XIX wieku i w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku działał w Krakowie wybitny historyk nauki Ludwik Birkenmajer. Wyniki jego prac badawczych i jego wykłady uniwersyteckie z dziedziny historii nauk ścisłych dały podstawę do utworzenia w Krakowie w 1919 r. katedry historii nauk ścisłych, jedynej wówczas w Polsce i będącą w owych czasach rzadkością w Europie. Katedra ta była czynna przez 12 lat, do 1931 r. Po śmierci Ludwika Birkenmajera kierował nią jego syn Aleksander, również wybitny historyk nauki. Wykłady Birkenmajerów w dziedzinie historii nauk ścisłych trwały jednak znacznie dłużej, od 1890 do roku 1948, z kilkuletnią przerwą w czasie trwania drugiej wojny światowej, a więc około 60 lat i wywarły wpływ na zainteresowanie historią nauk ścisłych w Krakowie.

1. LUDWIK BIRKENMAJER JAKO FIZYK

Ludwik Antoni Birkenmajer (1855–1929)¹ urodził się w miasteczku Lipno we wschodniej Galicji. Do szkoły średniej uczęszczał we Lwowie. W latach 1873–1878 studiował fizykę i matematykę na wydziale filozoficznym Uniwersytetu Lwowskiego, słuchając wykładów profesorów Żmurki, Staneckiego, Fabiana, Radziszewskiego i innych. Już w czasie studiów ogłosił kilka artykułów, wśród nich oryginalne *O tęczy bezbarwnej*, *O irradacji*. Doktoryzował się w 1879 r.

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki R. 40: 1995 nr 3 s. 115–128

u profesora Radziszewskiego na podstawie matematycznej pracy *O ogólnych metodach całkowania różniczek*. W rok później złożył egzamin nauczycielski.

Jeszcze przed uzyskaniem stopnia doktora objął posadę nauczyciela matematyki i fizyki w średniej szkole rolniczej w Czernichowie, miejscowości odległej około 30 km od Krakowa. Pracując jako nauczyciel w Czernichowie kontynuował pracę naukową, a jego długotrwała działalność na tym polu była związana z Uniwersytetem Jagiellońskim. W 1881 r. habilitował się² na wydziale filozoficznym tegoż Uniwersytetu na podstawie serii prac z geofizyki o łącznym tytule *Studia z dziedziny fizyki teoretycznej*³. W pracach tych badał zależność kształtu i budowy Ziemi w zależności od warunków początkowych, w jakich Ziemia powstawała. Referentami tej pracy byli: matematyk F. Mertens, fizyk L. Kuczyński, a koreferentem astronom F. Karliński. Po wykładzie habilitacyjnym *O polaryzacji światła odbitego od powierzchni metalów*, otrzymał stopień docenta fizyki matematycznej w Uniwersytecie Jagiellońskim.

W kilku następnych pracach Birkenmajer ogłosił wyniki swoich badań nad kształtem jednostajnie wirujących brył ciekłych, rozważając przypadki coraz to większych ich prędkości obrotowych. Ostatnią pracę z tej dziedziny ogłosił w 1917 r. W pracy z 1887 r., zatytułowanej *Nowa teoria kształtu i grawitacji Ziemi*⁴ zajął się wyprowadzeniem kształtu powierzchni ekwipotencjalnych obracającego się ciała ciężkiego o dowolnym rozkładzie masy, a więc poddanemu sumie siły grawitacyjnej, wytworzonej przez rozkład masy i siły odśrodkowej. W rozwinięciu potencjału grawitacyjnego na potencjały multipolowe uwzględnił oprócz wyrazu kwadrupolowego również wyraz oktopolowy, wprowadzając do teorii parametry, określające asymetrię ciała. Prace te zostały szczegółowo omówione w artykułach B. Średniawy⁵.

Birkenmajer badał też ruch ciał na wirującej Ziemi. Współpracował z Obserwatorium Astronomicznym UJ. Na uwagę zasługuje jego praca z 1886 r., dotycząca wpływu skończonej prędkości światła na obserwowane ruchy gwiazd podwójnych. W ostatnim dziesięcioleciu XIX wieku zajmował się pomiarami magnetycznymi i grawimetrycznymi w różnych miejscowościach Galicji i Śląska oraz prowadził pomiary nad termiką jezior tatrzańskich. Liczba jego artykułów z fizyki, matematyki i publikacji przyrodniczych, ogłoszonych w latach 1875–1919, obejmuje 18 pozycji⁶.

W 1882 r. Birkenmajer rozpoczął wykłady uniwersyteckie w Krakowie. Do roku 1909 prowadził je w semestrach letnich, dojeżdżając na nie z Czernichowa do Krakowa. Gdy w 1909 r. przeprowadził się do Krakowa, wykładał aż do roku akad. 1928/1929 w obu semestrach, zimowym i letnim. Spis wszystkich jego wykładów uniwersyteckich znajduje się w pracy T. Wąsowicza⁷.

W pierwszych dziesięciu latach Birkenmajer wykładał fizykę teoretyczną. Od 1892 r. tematyka jego wykładów zmieniła się, rozpoczął wykłady z historii nauk ścisłych, chociaż aż do roku akad. 1918/1919 jeden ze swoich wykładów prawie

corocznie poświęcał fizyce teoretycznej. Jego wykłady obejmowały szeroki zakres zagadnień, historię fizyki, astronomii i matematyki od starożytności do koca XVIII stulecia, ze szczególnym uwzględnieniem epoki kopernikańskiej. Wielką zasługą Birkenmajera było położenie w wykładach nacisku na rozwój myśli przyrodniczej, zwłaszcza w dziedzinie nauk ścisłych, w Polsce w okresie od XV do XVIII wieku.

Wykłady Birkenmajera cieszyły się uznaniem, gdyż w wielokrotnie ponawianych staraniach o przyznanie mu tytułu profesora, składanych do austriackiego Ministerstwa Oświaty w Wiedniu, władze uniwersyteckie podkreślały dobitnie ich jasność i pozytywne oddziaływanie na młodzież studiującą⁸. Starania o przyznanie Birkenmajerowi tytułu profesora rozpoczęły się po odejściu matematyka, profesora F. Mertensa z Uniwersytetu Jagiellońskiego do Grazu. Wówczas rada wydziału filozoficznego postawiła w 1885 r. dwie kandydatury na opróżnioną katedrę matematyki: profesora Mariana Aleksandra Baranieckiego (1848–1895) i Ludwika Birkenmajera, z wnioskiem aby w razie powierzenia mu katedry zamienić ją na katedrę fizyki matematycznej. Na katedrę powołano Baranieckiego jako bardziej doświadczonego wykładowcę⁹.

2. LUDWIK BIRKENMAJER JAKO HISTORYK NAUK ŚCISŁYCH

W ciągu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku Ludwik Birkenmajer, nie zaprzestając badań w dziedzinie fizyki i nauk przyrodniczych, interesował się coraz głębiej historią nauk ścisłych. Jego zainteresowania na tym polu obejmowały historię fizyki, matematyki i astronomii od starożytności do XIX wieku. Szczególnie zajmował go okres kopernikański, którym zainteresował się w 1892 r.¹⁰ Stał się pionierem, wybitnym badaczem i znawcą życia i dzieła Mikołaja Kopernika.

Pierwsza praca Birkenmajera z historii nauk ścisłych *O niewyzyskanym do- tąd szczególe z astronomii starożytnej, przechowywanym u Tacyta*¹¹, wydana w 1891 r., zawiera ciekawą tezę, że Hipparch nie był odkrywcą precesji osi ziemskiej, lecz znajomość jej została przeniesiona do Grecji z Egiptu lub Chaldei. W tym samym roku opublikował pracę *Krakowskie tablice syzygiów dla 1379 i 1380 r. Przyczynek do dziejów astronomii w Polsce*¹². W 1893 r. Birkenmajer ogłosił pracę historyczną *Marcin Bylica z Olkusza oraz narzędzia, które zapisał Uniwersytetowi Jagiellońskiemu w 1493 r.*¹³ oraz wydał z komentarzami szesnastowieczny podręcznik Marcina Króla z Przemyśla pt. *Geometria praktyczna*¹⁴.

Krakowska Akademia Umiejętności powołała Ludwika Birkenmajera w 1893 r. na członka-korespondenta¹⁵.

W związku z nadchodzącym w 1900 r. jubileuszem Uniwersytetu Jagiellońskiego, a mianowicie z 500-letnią rocznicą odnowienia tej szkoły, Akademia Umiejętności postanowiła przystąpić do wydania wszystkich dzieł Mikołaja

Kopernika oraz źródłowej biografii Kopernika i bibliografii kopernikańskiej. Powołano w tym celu komisję, której przewodniczącym został prof. J. Rostafiński, a w której skład weszli prof. F. Karliński oraz L. Birkenmajer, S. Dickstein i W. Gosiewski¹⁶. Birkenmajer podjął badania nad Kopernikiem w 1897 r. i prowadził je do końca życia, publikując do 1929 r. dwadzieścia prac o Koperniku i jego epoce. Pracę rozpoczął, podejmując podróże do archiwów Pragi, Monachium i do archiwów Północnych Niemiec, Danii i Szwecji. Sprawozdania z wyników tych podróży złożył w artykule *Wiadomość o postępie prac krakowskiej komisji akademickiej, zajmującej się wydaniem dzieł, biografii i bibliografii Mikołaja Kopernika*¹⁷.

Rezultatem badań Birkenmajera było opublikowanie jego wielkiego dzieła pt. *Mikołaj Kopernik. I. Studia nad pracami Kopernika oraz materiały biograficzne*, wydane w 1900 r.¹⁸ Dzieło to, liczące 720 stron, zawiera 34 rozdziały. W pierwszych 14 rozdziałach przedstawione są wyniki badań nad genezą i rozwojem myśli kopernikańskiej. Birkenmajer omówił dzieła, z których korzystał Kopernik, traktujące o systemie Ptolemeusza i jego średniowiecznych następców, aż do szesnastowiecznego wydania bazylejskiego *Almagestu greckiego*. Przedstawił też chronologię spisywania poszczególnych ksiąg *De revolutionibus*.

W tej części dzieła na uwagę zasługuje rozdział trzeci, zatytułowany *Commentariolus*, omawiający pierwszą wersję kopernikańskiego systemu heliocentrycznego, wydaną według badań Birkenmajera przed 1512 r., znacznie różniącą się od ostatecznego sformułowania tego systemu w *De revolutionibus*.

W pozostałych dwudziestu rozdziałach Birkenmajer przedstawił zbiór nowych wiadomości, mających związek z życiem Kopernika, opisując wzmianki o Koperniku, listy do niego lub o nim i wiadomości o losach *De revolutionibus*. Interesujące wiadomości o tym dziele Birkenmajera napisali J. Kowalczyk¹⁹ i F. Kucharzewski²⁰. Z pewnymi poglądami Birkenmajera polemizuje R. S. Ingarden²¹.

Birkenmajer odbył w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku pięć podróży naukowych do bibliotek i archiwów Szwecji, Niemiec, Finlandii, Szwajcarii, Piotrogradu i przeprowadził badania w archiwach polskich. Sprawozdanie z podróży do archiwów Sztokholmu i Uppsali, odbytej w 1908 r. ogłosił wspólnie z szwedzkim archiwistą Isakiem Colijnem w artykule pt. *Nova Copernicana*²².

Ekspedycja w 1911 r., w której wzięli udział profesorowie E. Barwiński, L. Birkenmajer, Jan Łoś oraz student Aleksander Birkenmajer, dokonała dalszej inwentaryzacji dokumentów w archiwach szwedzkich. Znalazła tam również nieznane dotąd materiały, odnoszące się do Kopernika. Wyniki ogłoszono w obszernym sprawozdaniu²³.

Te późniejsze badania kopernikańskie Birkenmajer zebrał w 1924 r. w drugim dziele, zatytułowanym *Stromata Copernicana*²⁴, przygotowanym na uroczystość jubileuszu 450-letniej urodzin Kopernika, przypadającego na 1923 r. *Stromata* zawierają zbiór przyczynków do biografii i rozwoju myśli Kopernika, wzbogacone

jeszcze szeregiem materiałów, świeżo znalezionych w archiwum toruńskim. W. J. Rose w entuzjastycznej recenzji²⁵ napisał o treści tego dzieła: „To report even briefly on all this would demand too much space. Only certain matters then can be mentioned; the more the pity since the original is buried in a little known language”. Dzieło to Niemcy uważali za tak ważne, że w latach drugiej wojny światowej zostało ono przetłumaczone na język niemiecki²⁶ „do użytku służbowego”. Ze sprawdzonego przeze mnie wrywkowo tłumaczenia wynika, że jest ono wierne.

Zwróćmy jeszcze uwagę na pracę *Geneza heliocentrycznej budowy świata*, w której Birkenmajer przytacza argumenty, przemawiające za tym, że u źródeł odkrycia Kopernika leżały głównie przesłanki natury filozoficznej, a w mniejszym stopniu obserwacyjnej²⁷. Birkenmajer wydał również dwukrotnie, w 1920 r. i w 1926 r. wybór pism Kopernika²⁸. Wybór ten zawierał wstęp Birkenmajera, tłumaczenie *Komentarzyka* i wyjątków z *De revolutionibus* oraz listów i drobniejszych pism Kopernika.

Okres kopernikański i dzieło Kopernika nie były jedynym przedmiotem zainteresowań Birkenmajera w dziedzinie historii nauki. Zajmował się też historią nauki w Polsce w XVII, XVIII i XIX wieku. W sześciu publikacjach zajął się działalnością matematyków: Brożka, Burattiniego i Pułdowskiego, działających w XVII wieku. Ogłosił też kilka prac o metodologii badań nad historią fizyki i o stanie nauk przyrodniczych w Polsce, wśród nich opublikował w 1918 r. artykuł syntetyczny o udziale Polski w uprawianiu i rozwoju nauk ścisłych²⁹.

Spis prac i książek Ludwika Birkenmajera obejmuje 103 pozycje, do których należy dopisać artykuł z 1902 r.³⁰ Jak już wspomnieliśmy, znajduje się pośród nich 18 prac z fizyki i nauk przyrodniczych. W dziedzinie historii nauk ścisłych 3 jego prace dotyczą okresu starożytnego, 7 średniowiecza i renesansu; ogłosił 20 prac o Koperniku, 6 prac z okresu XVII i XVIII wieku oraz 4 prace na tematy nauk ścisłych w wieku dwudziestym.

W 1909 r. Birkenmajer przeszedł na emeryturę nauczycielską. Ukończywszy pracę w szkole w Czernichowie przeniósł się do Krakowa. W 1910 r. otrzymał nominację na nieetatowego profesora nadzwyczajnego z ryczałtowym rocznym wynagrodzeniem. Mimo odnawianych przez Uniwersytet wniosków, władze austriackie w Wiedniu odmawiały Birkenmajerowi przyznania pełnych praw profesorskich³¹. Otrzymał je w wolnej Polsce.

3. UTWORZENIE KATEDRY HISTORII NAUK ŚCISŁYCH I PIERWSZE DZIESIEĆ LAT JEJ DZIAŁALNOŚCI

W dniu 24 września 1919 r. Ludwik Birkenmajer otrzymał pełne prawa profesora nadzwyczajnego historii nauk ścisłych w Uniwersytecie Jagiellońskim. Równocześnie utworzono na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Katedrę

Historii Nauk Ścisłych, której kierownictwo powierzono Birkenmajerowi. Dnia 2 grudnia 1919 r. Birkenmajer otrzymał nominację na profesora zwyczajnego historii nauk ścisłych z wnioskiem o dalsze kierowanie powierzoną mu przedtem katedrą³². Członkiem-korespondentem Polskiej Akademii Umiejętności został w 1919 r., członkiem czynnym w 1927 r.³³

Start tej katedry był bardzo trudny³⁴. Wynikał przede wszystkim z braku sprzyjającego klimatu, niedoceny i małego zrozumienia dla przedmiotu, związanego nie z sekcją historyczną, lecz istniejącego w obrębie sekcji matematyczno-przyrodniczej wydziału filozoficznego, jako dyscypliny nie stanowiącej przedmiotu egzaminacyjnego i nie dającej korzyści zawodowych. W ten sposób katedra ta, nie powiązana organizacyjnie z naukami historycznymi, pozostawała w cieniu i na marginesie rozrastających się nauk matematyczno-przyrodniczych. Katedra otrzymywała bardzo małą dotację, nie miała własnego lokalu i posiadała bibliotekę bardzo skromną, liczącą około 150 tomów. Seminarium otrzymało dopiero w 1927 r. pracownika pomocniczego w osobie Tadeusza Olczaka, po nim zatrudnieni byli Tadeusz Wąsowicz i Teodat Janotka. Seminarium, powstałe oficjalnie w 1920 r., mieściło się w sali nr 3 Collegium Novum i było czynne w godzinach nie zajętych przez wykłady.

Mimo niesprzyjających warunków katedra zaspokajała potrzeby studentów, interesujących się historią swojej dyscypliny. Studenci uczęszczali na wykłady Birkenmajera (3 godz. tygodniowo przez cały rok akademicki). W ramach seminarium wykonywano przeciętnie w ciągu roku około 12 prac i wygłaszano referaty, zajmowano się odczytywaniem dawnych zabytków piśmiennictwa. Ludwik Birkenmajer kierował katedrą również po przejściu na emeryturę w 1927 r. aż do śmierci w 1929 r.

Po jego śmierci Rada Wydziału powierzyła chwilowo kierownictwo katedry profesorowi Stanisławowi Kotowi³⁵ i zwróciła uwagę na syna profesora Ludwika Birkenmajera, Aleksandra Birkenmajera, który posiadał już znaczący dorobek w dziedzinie historii nauki.

4. STUDIA, DOKTORAT I HABILITACJA ALEKSANDRA BIRKENMAJERA

Aleksander Ludwik Birkenmajer (1890–1967)³⁶ urodzony w Czernichowie, studiował w latach 1908–1912 na Wydziale Filozoficznym UJ fizykę i matematykę. Równocześnie uczęszczał na wykłady historii astronomii w starożytności i na seminarium z historii nauk ścisłych, prowadzone przez jego ojca, Ludwika Birkenmajera oraz też na pewne wykłady z nauk humanistycznych. Jako student towarzyszył ojcu w latach 1911 i 1914 w podróżach do archiwów szwedzkich oraz

do Niemiec i Szwajcarii. Podczas studiów pracował w Obserwatorium Astronomicznym UJ. Pierwszą pracę naukową wydał w 1910 r.

Stopień doktora uzyskał na Wydziale Filozoficznym UJ w 1914 r. na podstawie pracy pt. *Henryk Bate z Melchima, a przypisywana mu krytyka Tablic Króla Alfonsa*³⁷. Promotorem jego przewodu doktorskiego był fizyk W. Natanson, a recenzentami L. Birkenmajer, historyk F. Bujak i astronom M. Rudzki. Promocja odbyła się 26 marca 1914 r.³⁸ W pracy doktorskiej Aleksander Birkenmajer zajął się postacią Henryka Batego z Melchima, żyjącego w drugiej połowie XIII wieku. Batemu przypisywano ostrą krytykę jednego z ważnych dzieł astronomicznych, tzw. *Tablic Króla Alfonsa*, powstałych w drugiej połowie XIII wieku, opartych na systemie Ptolemeusza. Birkenmajer w pierwszej części przedstawił biografię Batego, a w drugiej części wykazał, że krytyka *Tablic* została napisana po śmierci Henryka Batego, nie mógł więc być jej autorem.

Przy sposobności zacytujmy fragment recenzji omawianej pracy, napisanej przez Ludwika Birkenmajera: „Pierwszy zawiązek tej rozprawy powstał przed trzema laty wśród Konwersatoriów z historii nauk matematycznych, kierowanych przez podpisanego na Uniwersytecie Jagiellońskim”. A zatem na długo przed utworzeniem Katedry Historii Nauk Ścisłych Ludwik Birkenmajer prowadził seminarium z historii tych nauk.

Po uzyskaniu stopnia doktora Aleksander Birkenmajer pracował początkowo jako nauczyciel. Następnie związał się na długie lata z Biblioteką Jagiellońską, najpierw w latach 1919–1924 jako asystent biblioteczny, później w latach 1924–1939 jako kustosz, kierownik działu rękopisów³⁹.

Gdy A. Birkenmajer rozpoczął w 1927 r. przewód habilitacyjny⁴⁰, miał już znaczący dorobek naukowy w postaci 46 publikacji z historii nauk ścisłych. Ubiegając się o habilitację na Wydziale Filozoficznym UJ w zakresie nauk ścisłych i bibliologii, przedstawił cztery prace:

1. *Studia nad Vitelonem*, część I, Kraków 1921;
2. *Vermischte Untersuchungen zur Geschichte der mittelalterlichen Philosophie*;
3. *Biblioteka Ryszarda de Fournival, poety i uczonego francuskiego z początku XIII wieku i jej późniejsze losy*, Kraków 1922;
4. *Oprawa rękopisu 2470 Biblioteki Jagiellońskiej i inne oprawy tej samej pracowni introligatorskiej XII wieku*.

Recenzentami byli profesorowie: historyk St. Kot, filozofowie K. Michalski i W. Rubczyński, chemik T. Estreicher i astronom T. Banachiewicz. W dniu 28 czerwca 1928 r. Rada Wydziału dopuściła A. Birkenmajera do dalszych stadiów habilitacji, ograniczając jednak *veniam legendi* do historii nauk ścisłych. Po kollokwium habilitacyjnym, które odbyło się dnia 11 grudnia 1929 r., Birkenmajer zaproponował trzy tematy wykładu habilitacyjnego, świadczące o jego szerokich zainteresowaniach i rozległej erudycji:

1. *Renesans nauk matematycznych i przyrodniczych w wiekach średnich*;
2. *Vitelo*;
3. *Historia skroplenia gazów*.

Rada Wydziału wybrała pierwszy temat. Tegoż dnia przyznano Aleksandrovi Birkenmajerowi stopień docenta nauk ścisłych, zatwierdzony przez senat UJ w dniu 18 marca 1930 r. i przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego dnia 29 kwietnia 1930.

5. OSTATNIE DWA LATA ISTNIENIA KATEDRY HISTORII NAUK ŚCISŁYCH, JEJ LIKWIDACJA I USIŁOWANIA JEJ WZNOWIENIA

Po habilitacji A. Birkenmajer został w 1930 r. mianowany zastępcą kierownika Katedry Historii Nauk Ścisłych⁴¹. Wziąwszy w tym roku urlop bezpłatny z Biblioteki Jagiellońskiej, podjął energiczne starania koło usprawnienia pracy Katedry. Wysiłki te jednak napotkały na opór zarówno na Uniwersytecie, jak i w Ministerstwie WR i OP, które uważały historię nauki za dyscyplinę niepełnowartościową, gdyż nie obowiązywały w niej egzaminy, a studia nie dawały korzyści zawodowych. Odmawiano wszelkich dotacji na ożywienie działalności katedry, którą wreszcie (w okresie urzędowania ministra Janusza Jędrzejewicza) ministerstwo skasowało wraz z paroma innymi katedrami historii dnia 30 czerwca 1931 r. A. Birkenmajer powrócił w 1931 r. do pracy w Bibliotece Jagiellońskiej⁴².

Pismem z dnia 25 czerwca 1932 r. Rada Wydziału Filozoficznego UJ zaprotestowała przeciw unieruchomieniu katedry i wystąpiła z wnioskiem o jej reaktywowanie i ponowne powierzenie zastępstwa kierownika A. Birkenmajerowi. Na pismo to odpowiedziało ministerstwo WR i OP dnia 5 września 1932 r., że „Ministerstwo nie może ze względów budżetowo-kredytowych reaktywować na rok akad. 1932/33 unieruchomionej katedry historii nauk ścisłych”⁴³.

Jednak, pomimo zlikwidowania katedry, historia nauk ścisłych nie zniknęła z Uniwersytetu Jagiellońskiego. A. Birkenmajer prowadził od roku ak. 1930/31 do roku ak. 1937/38 wykłady w ilości dwie godziny tygodniowo i seminarium. Wykłady obejmowały historię nauki, z położeniem nacisku na matematykę od starożytności do XIX wieku, przy czym prawie co roku jeden z wykładów był poświęcony historii nauki polskiej z uwzględnieniem epoki kopernikańskiej. (Spis krakowskich wykładów uniwersyteckich A. Birkenmajera podany jest w aneksie na s. 127).

W 1937 r. w związku ze zbliżającą się rocznicą 400-lecia śmierci Kopernika przypadającą na rok 1943, pojawiły się projekty wydania jego dzieł zebranych⁴⁴. W związku z tym domagano się wskrzeszenia katedry i powierzenia jej kierownictwa A. Birkenmajerowi. Niestety postulaty te nie zostały zrealizowane⁴⁵.

Aleksander Birkenmajer pracując w Bibliotece Jagiellońskiej stał się wybitnym znawcą bibliologii i bibliotekarstwa i dlatego wystąpił w 1937 r. do Rady Wydziału Filozoficznego UJ o rozszerzenie mu habilitacji na wspomniane dziedziny. Rada rozszerzyła mu habilitację na podstawie pracy *Książka rękopiśmienna*, przyznając mu bez nowego kollokwium i wykładu habilitacyjnego tytuł docenta bibliotekoznawstwa⁴⁶.

Polska Akademia Umiejętności wybrała A. Birkenmajera w 1936 r. na członka korespondenta, a w 1945 na członka czynnego. W dniu 21 stycznia otrzymał nominację na profesora tytularnego Uniwersytetu Jagiellońskiego⁴⁷.

6. DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWA ALEKSANDRA BIRKENMAJERA

Dziedzinami pracy naukowej A. Birkenmajera były: historia nauk ścisłych, filozofia okresu średniowiecznego i bibliotekoznawstwo. Wykaz jego publikacji z historii nauki i historii filozofii obejmuje 130 pozycji⁴⁸, (przy tym pozycja nr 130 zawiera 47 życiorysów polskich uczonych w *Polskim słowniku biograficznym*).

W dziedzinie historii nauki⁴⁹ zajmował się przez całe życie od wczesnej młodości, począwszy od lat studenckich, dziełem Kopernika, w czym był kontynuatorem prac swojego ojca. Ostatnia praca A. Birkenmajera o Koperniku ukazała się na rok przed jego śmiercią. W związku z badaniami nad dziełem Kopernika A. Birkenmajer zajmował się historią krakowskiej uczelni, jako międzynarodowego ośrodka studiów astronomicznych w XV i XVI wieku i ogłosił na ten temat od 1939 r. do 1958 r. pięć publikacji. Pod redakcją A. Birkenmajera opracowane zostało wydanie pierwszej księgi Kopernika *De revolutionibus orbium coelestium* i tłumaczenie tego dzieła na język polski pt. *O obrotach ciał niebieskich*, które ukazały się w 1953 r. A. Birkenmajer zaopatrzył to tłumaczenie w uwagi i komentarze. Z pewnymi poglądami A. Birkenmajera polemizował R. S. Ingar-den⁵⁰. Druga księga *De revolutionibus* została wydana po śmierci Birkenmajera, w 1975 r.

Birkenmajer interesował się również działalnością polskich uczonych XIII i XIV wieku, zwłaszcza Vitelonem, któremu poświęcił kilka prac. Jego zainteresowania obejmowały także okres jemu współczesny. W monografii *Jak polscy fizycy skroplili powietrze*⁵¹, korzystając z krakowskich archiwów opisał koleje wspólnej pracy Z. Wróblewskiego i K. Olszewskiego nad skropleniem składników powietrza, azotu i tlenu⁵².

W dziedzinie filozofii okresu średniowiecznego A. Birkenmajer badał pisma dwunastowiecznych i trzynastowiecznych komentatorów Arystotelesa i przedstawił poglądy średniowiecznych filozofów na nauki przyrodnicze⁵³.

Zasługi i wielki dorobek A. Birkenmajera w dziedzinie bibliotekarstwa i bibliotekoznawstwa opisane są w licznych artykułach. Ostatnio w „Kwartalniku

Historii Nauki i Techniki” pisali na ten temat Janisław Osiegtowski i Zbigniew Sławiński⁵⁴.

7. DZIAŁALNOŚĆ ALEKSANDRA BIRKENMAJERA PO 1938 R.

Na wiosnę 1939 r. A. Birkenmajer został, po otrzymaniu stopnia profesora nadzwyczajnego, dyrektorem Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, jednak po wybuchu wojny wrócił do Krakowa, gdzie z innymi profesorami i pracownikami naukowymi został 6 listopada 1939 r. aresztowany przez Niemców i wywieziony do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. Zwolniony 24 października 1940 r. przystąpił do pracy w Bibliotece Jagiellońskiej, skąd został przez Niemców usunięty z powodu działalności konspiracyjnej. Po wojnie powrócił do Poznania, gdzie uruchomił kompletnie zdezastowaną bibliotekę uniwersytecką. W 1947 r. został powołany na stanowisko dyrektora Biblioteki Jagiellońskiej i powrócił do Krakowa. Przebywając w Krakowie podjął w Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1946/47 i 1947/48 wykłady z historii nauk ścisłych. Prowadził całoroczne wykłady z historii matematyki w starożytności i z dziejów nauk ścisłych w Polsce. Funkcję dyrektora Biblioteki Jagiellońskiej pełnił do końca 1951 r., po czym, po otrzymaniu stopnia profesora zwyczajnego, został powołany na kierownika Katedry Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie pracował do chwili przejścia na emeryturę. Po przybyciu do Warszawy został członkiem Komitetu Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, a później Komitetu Historii Nauki i Techniki PAN, gdzie wybrano go do prezydium. Gdy w 1956 r. powstał Zakład Historii Nauki i Techniki PAN, Aleksander Birkenmajer został jego pracownikiem, kierownikiem działu historii nauk ścisłych oraz przewodniczącym Rady Naukowej. Był również czynny w komitetach redakcyjnych wielu wydawnictw, w tym „Kwartalnika Historii Nauki i Techniki” i rocznika „Organon”. Wybierano go do wielu towarzystw polskich i zagranicznych, między innymi do Międzynarodowej Akademii Historii Nauki, w której w latach 1959–1965 pełnił funkcję wiceprzewodniczącego.

Zmarł 30 września 1967 r. w Warszawie⁵⁵.

Przypisy

¹ T. Wąsowicz: *Życie i działalność Ludwika Antoniego Birkenmajera*. „Wiadomości Matematyczne” 1932 T. 34 s. 57–58, ze spisem prac, recenzji prac i spisem wykładów; B. Średniawa: *Fizyka teoretyczna w Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1815–1890*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1982 R. 27 s. 621–665; E. Rybka, P. Rybka: *Historia astronomii w Polsce*. T. 2. Wrocław 1983 s. 176–177 i 223–225; B. Średniawa: *History of Theoretical Physics at Jagellonian University in XIXth Century*

and in the First Half of XXth Century. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Fizyczne” 1985 T. 24 2.9, 4.3.

² Archiwum UJ, sygn. WF II 122.

³ „Kosmos” Lwów 1878 T. 3 s. 13–24, 62–71, 113–120, 437–464.

⁴ „Pamiętnik Akademii Umiejętności” 1887 T. 13 s. 31–80.

⁵ Zob. przypis 1.

⁶ Por. T. Wąsowicz, dz.cyt.

⁷ Tamże.

⁸ Arch. UJ, sygn. WF II 167.

⁹ Tamże.

¹⁰ L. Birkenmajer: *Stromata Copernicana. Studia, poszukiwania i materiały biograficzne*. Kraków 1924, nakł. Akademii Umiejętności (zob. Wstęp).

¹¹ „Rozprawy Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Akademii Umiejętności” 1891 T. 21 s. 261–285.

¹² Tamże 1891 T. 21 s. 211–285.

¹³ Tamże 1893 T. 26 s. 1–114.

¹⁴ M. Król: *Geometria praktyczna*, wydał L. Birkenmajer. „Wyd. Red. Prac Matem-Fizycznych” Warszawa 1895.

¹⁵ T. Wąsowicz, dz.cyt.

¹⁶ „Wiadomości Matematyczne” 1897 T. 1 s. 187–192.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ L. Birkenmajer: *Mikołaj Kopernik I, Studia nad pracami Kopernika oraz materiały biograficzne*, nakł. UJ, Kraków 1900.

¹⁹ J. Kowalczyk: *Mikołaj Kopernik*. „Wszechświat” 1901 T. 20 s. 149–153, 169–173, 186–189.

²⁰ F. Kucharzewski: *Mikołaj Kopernik*. „Przegląd Polski” 1901 T. 25 s. 85–101.

²¹ R. S. Ingarden: *Fizyka i fizycy. Studia i szkice z historii i filozofii fizyki*. Toruń 1994 s. 35–72.

²² L. Birkenmajer, I. Colijn: *Nova Copernicana. Vorläufige Mitteilung über jüngst in schwedischen Archiven und Bibliotheken gefundene, bisher unbekannte Autographen des Copernicus*, „Bulletin International de l’Académie de Cracovie. Classe des Sciences Mathématiques et Naturelles” 1910 s. 20–26.

²³ L. Birkenmajer: *Sprawozdanie z poszukiwań w Szwecji, dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności z E. Barwińskim i J. Łosiem przy udziale A. Birkenmajera i I. Colijna*, nakł. Akademii Umiejętności, Kraków 1914.

²⁴ L. Birkenmajer: *Stromata Copernicana. Studia, poszukiwania i materiały biograficzne*. Kraków 1924 Polska Akademia Umiejętności, ss. VII, 402.

²⁵ W. J. Rose, „Izis” (Bruges) T. 16 s. 136–138.

²⁶ L. Birkenmajer: *Stromata Copernicana. Studien, Forschungen und biographische Materialien*. Dienstliche Umsetzung der „Publikationsstelle in Berlin Dahlem”, ausgeführt von Gymn.-Prof. Bassmann (bez roku wydania, zainwentaryzowana w bibliotece „Institut für Deutsche Ostarbeit” dnia 12 09 1942, znajduje się w Bibliotece Jagiellońskiej).

- ²⁷ „Rocznik Astronomiczny Obserwatorium Krakowskiego” 1923. T. 2 s. 102–178.
- ²⁸ M. K o p e r n i k : *Wybór pism*. W serii „Biblioteka Narodowa”, I wyd. Kraków 1920, II wyd. Kraków 1926.
- ²⁹ L. B i r k e n m a j e r : *Udział Polski w uprawianiu i rozwoju nauk ścisłych*; w dziele zbiorowym *Polska w kulturze powszechnej*, red. F. Konieczny. T. 2. Kraków 1918 s.136–138.
- ³⁰ L. B i r k e n m a j e r : *Nicholas Copernic. Première partie*. „Bulletin International de l’Académie de Cracovie. Classe des Sciences Mathématiques et Naturelles” 1902 s. 200–219.
- ³¹ Arch. UJ, sygn. WF II 167.
- ³² Tamże, sygn. S II 619.
- ³³ T. W ą s o w i c z , dz.cyt.
- ³⁴ H. B a r y c z : *Historia kultury, nauki, oświaty i wychowania w Uniwersytecie Jagiellońskim*. „Zeszyty Naukowe UJ Prace Historyczne” 1967 T. 16 s. 168–222 i 214–218.
- ³⁵ H. B a r y c z , dz.cyt.
- ³⁶ B. O l s z e w s k a , J. D o b r z y c k i , M. K u r d z i a ł e k : *Aleksander Birkenmajer (1890–1967)*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1968 R. 14 s. 107–136, ze spisem prac, sporządzonym przez J. Różewicza.
- ³⁷ Tamże.
- ³⁸ Arch. UJ, sygn. WF II 478.
- ³⁹ B. O l s z e w s k a , J. D o b r z y c k i , M. K u r d z i a ł e k , dz.cyt.
- ⁴⁰ Arch. UJ, sygn. WF II 122.
- ⁴¹ Arch. UJ, sygn. S II 619; H. B a r y c z , dz.cyt.
- ⁴² Arch. UJ, sygn. S II 619.
- ⁴³ Tamże, sygn. WF II 142.
- ⁴⁴ Tamże, sygn. S II 619, WF II 142.
- ⁴⁵ B. O l s z e w s k a , J. D o b r z y c k i , M. K u r d z i a ł e k , dz.cyt.
- ⁴⁶ Arch. UJ, sygn. WF II 122.
- ⁴⁷ Tamże, WF II 122, S II 619.
- ⁴⁸ B. O l s z e w s k a , J. D o b r z y c k i , M. K u r d z i a ł e k , dz.cyt., wykaz sporządzony przez J. Różewicza, s. 119–126.
- ⁴⁹ Tamże, artykuł J. D o b r z y c k i e g o oraz J. D o b r z y c k i : *Aleksander Birkenmajer jako historyk nauki*. „Przegląd Biblioteczny” 1978 R. 46 z. 2 s. 169–174.
- ⁵⁰ R. S. I n g a r d e n , dz.cyt. s. 68–72.
- ⁵¹ A. B i r k e n m a j e r : *Jak polscy fizycy skroplili powietrze?* Warszawa 1953. Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych 100 s.
- ⁵² Zob. też: A. B i r k e n m a j e r : *W obronie „szkodliwej” książki*. „Problemy” 1954 R. 10 s. 208–210; B. Ś r e d n i a w a : *Refleksje nad książką Aleksandra Birkenmajera „Jak polscy fizycy skroplili powietrze”*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1994 R. 39 nr 1 s. 99–105.
- ⁵³ Zob. przypis 36 oraz M. K u r d z i a ł e k : *Aleksander Birkenmajer „historyk filozofii średniowiecznej”*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1994 R. 39 nr 1 s. 71–78.

⁵⁴ Zob. J. Osięgłowski: *Koncepcja ochrony książki bibliotecznej w ujęciu Aleksandra Birkenmajera*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1994 R. 39 nr 1 s. 79–89; Z. Sławiński: *Poznański okres działalności bibliotekarskiej Aleksandra Birkenmajera – próba oceny*. Tamże s. 91–97.

⁵⁵ B. Olszewska, J. Dobrzycki, M. Kurdziałek, dz.cyt.

Aneks

KRAKOWSKIE WYKŁADY I SEMINARIA UNIWERSYTECKIE ALEKSANDRA BIRKENMAJERA

1930/31	I, II, III sem.	Historia matematyki, 3 godz. tyg.
	I, II, III	Lektura <i>Elementów</i> Euklidesa, 2 godz. tyg.
	I	Metodyka badań w historii nauk matematyczno-przyrodniczych, 2 godz. tyg.
	II	Dzieje optyki, 2 godz. tyg.
	III	Praktyczny kurs paleografii dla historyków nauk ścisłych, 2 godz. tyg.
1931/32	I, II, III	Historia nauk ścisłych w Polsce, 3 godz. tyg.
	I, II, III	Dzieje matematyki u Arabów, 2 godz. tyg.
	I, II, III	Lektura geometrii Descartesa, 2 godz. tyg.
1932/33	I, II, III	Historia nauk matematycznych w Polsce, cg. o., Kopernik i jego następcy, 4 godz. tyg.
	I, II, III	Ćwiczenia w rozwiązywaniu nieoznaczonych równań stopni wyższych na podstawie lektury dzieł Diofantosa, Fermata i Eulera, 2 godz. tyg.
1933/34	I, II	Dzieje statyki i mechaniki, 2 godz. tyg.
	III	Optyka meteorologiczna w wiekach średnich, 2 godz. tyg.
	I, II, III	Lektura dzieł Kopernika, 2 godz. tyg.
1934/35	I, II, III	Nauki matematyczne w Polsce porozbiorowej, 1 godz. tyg.
	I, II, III	Lektura dzieł Archimedesesa, 2 godz. tyg.
1935/36	I, II, III	Historia matematyki w starożytności, 1 godz. tyg.
	I, II, III	Lektura <i>Elementów</i> Euklidesa, 2 godz. tyg.
1936/37	I, II, III	Nauki matematyczne w Polsce średniowiecznej, 2 godz. tyg.
	I, II, III	Interpretacja babilońskich zadań matematycznych, 2 godz. tyg.
1937/38	I, II, III	Nauki matematyczno-fizyczne w Krakowie w XIX wieku, 1 godz. tyg.
	I, II, III	Lektura dzieła Apoloniusza <i>O przecięciach stożkowych</i> , 2 godz. tyg.
1938/39		
1945/47	I, II, III	Historia matematyki w starożytności 1 godz. tyg.
	I, II, III	Dzieje nauk ścisłych w Polsce, 2 godz. tyg.
1947/48	I, II, III	Historia matematyki w starożytności, 1 godz. tyg.
	I, II, III	Dzieje nauk ścisłych w Polsce, 2 godz. tyg.

Bronisław Średniawa

LUDWIK BIRKENMAJER, ALEKSANDER BIRKENMAJER
AND THE CHAIR OF THE HISTORY OF EXACT SCIENCES
AT THE JAGELLONIAN UNIVERSITY IN CRACOW

Ludwik Antoni Birkenmajer (1855–1929) graduated in physics from Lwów (Lvov) University, and later, from the last decade of the 19th century, was connected with Jagellonian University in Cracow. Initially engaged in theoretical physics, he then moved on to research in the history of exact sciences, especially in the history of the Copernican epoch. In 1910 he was appointed titular professor of Jagellonian University. In 1919 he gained the full professor's rights and became in the same year head of the Chair of the History of Exact Sciences, which he held until the year 1929.

After his death in 1929 this Chair was entrusted to his son, Aleksander Birkenmajer (1890–1967), who was also an outstanding historian of science. After 12 years of existence the chair was closed in 1932 by the Ministry of Religious Confessions and Public Enlightenment in spite of the protests of the University. But after the closing of the Chair, Aleksander Birkenmajer continued his research in the history of science and medieval philosophy and delivered university lectures on the history of exact sciences until 1938, and then after the war, in the years 1947 and 1948.